

Соціально-психологічний зміст та структура консолідації політичних груп (емпірична модель)

Анотація. Явище консолідації вивчається в різних галузях наукового знання, що відбито в методологічних підходах до його дослідження: соціобіологічному, соціологічному, антропологічному, політологічному, соціально-психологічному. Солідарність (консолідацію) трактують як механізм, умову, форму, рівень, ознаку/властивість суспільно-політичного буття соціуму. У своїх крайніх варіантах вона здатна призвести до тоталітаризму й тиранії або бути його ознакою і симптомом.

У статті йдеться про групову консолідацію, яка має вияв у локальних групових об'єднаннях громадян. Зв'язок між учасниками в цих групах та їхня спільна діяльність формують ресурс (соціальний капітал), до якого може звертатися кожен учасник окремо та отримувати власні зиски.

Соціально-психологічний зміст солідарності (консолідації) відбито у варіантах її трактування, як: підтримка і допомога групі у розв'язанні завдань чи проблем, що у неї виникають; позитивне ставлення до своєї групи; узгодження дії членів групи, політичних ставлень, які вони поділяють, ідентичність; міра узгодженості позицій виборців і глибина вираженості політичної ідентифікації.

Зважаючи на наявні теоретико-методологічні напрацювання, вважаємо, що консолідація – це процес і результат відтворення ціннісно-орієнтаційної єдності групи за принципом кон'юнкції, яка інтегрована зі соціально-політичними мотивами, образом політичного майбутнього, рефлексивним капіталом, груповою і політичною ідентичностями.

Встановлено, що найбільш суттєвими змістовними індикаторами консолідації групи виявилися: політичний мотив потреби у встановленні контакту, групова ідентичність, спільне уявлення щодо майбутнього країни, цінності патріотизму, націоналізму, монолітність, цінності прав особистості й демократії.

Ключові слова: суспільна консолідація, соціально-психологічний зміст консолідації, ціннісно-орієнтаційна єдність, соціально-політичні мотиви, рефлексивний капітал групи, політичні групи.

Тетяна Траверсе,
доктор психологічних наук,
професор,
Київський національний
університет
імені Тараса Шевченка

Tetiana Traversay,
Doctor of Psychological
Sciences, Professor,
Taras Shevchenko National
University of Kyiv

ORCID: 0000-0002-9031-1173
traversay@ukr.net

Софія Кравченко,
аспірантка,
Київський національний
університет
імені Тараса Шевченка

Sofia Kravchenko,
PhD student,
Taras Shevchenko National
University of Kyiv

ORCID: 0000-0001-7676-9906
sophi6378@gmail.com

Socio-psychological content and structure of consolidation of political groups (empirical model)

Abstract. The phenomenon of consolidation is studied in various fields of scientific knowledge, which is reflected in the methodological approaches to its research: sociobiological, sociological, anthropological, political, socio-psychological. Solidarity (consolidation) is interpreted as a mechanism, condition, form, level, sign/property of socio-political existence of society. In its extreme variants it can lead to totalitarianism and tyranny or it can be its sign and symptom.

The article deals with group consolidation, which is manifested in local group associations of citizens. The connection between the participants in these groups and their joint activities form a resource (social capital), which can be accessed by each participant separately to receive their own benefits.

The socio-psychological content of solidarity (consolidation) is reflected in the variants of its interpretation as: support and assistance to the group in solving problems or tasks which it faces; positive attitude towards one's group; coordination of actions of group members, political attitudes they share, identity; the degree of coherence of voters' positions and the depth of political identification.

Taking into account the existing theoretical and methodological developments, we believe that consolidation is the process and result of reproduction of the value-oriented unity of the group on the principle of conjunction, which is integrated with socio-political motives, the image of the political future, reflexive capital, group and political identities.

It was found that the most significant substantive indicators of group consolidation were: political motive of the need to establish the contact, group identity, common vision of the future of the country, values of patriotism, nationalism, monolithicity, values of individual rights and democracy.

Key words: social consolidation, socio-psychological content of consolidation, value-oriented unity, socio-political motives, reflexive capital of the group, political groups.

Постановка проблеми. Результати досліджень соціологів, проведених до початку повномасштабної війни в Україні, свідчать про відсутність спільної думки громадян з багатьох політичних питань, що мало вияв у загостренні недовіри до влади, дистанційності, конфронтаційності, поляризації існуючих думок щодо актуальних питань політичного розвитку країни. Це зумовлювалося, з одного боку, відмінностями в політичних поглядах і ставленнях, з іншого – активізацією патріотичних, націоналістичних настроїв, насамперед серед молоді [1, с. 149–150; 2, с. 77–88; 3, с. 116–124]. З початком повномасштабної війни спостерігається єдність, однотайність українського суспільства, оскільки внутрішні суспільно-політичні суперечності виявилися не на стільки суттєвими перед її катастрофічною загрозою.

Зважаючи на динамічність буття вітчизняного соціуму, можна викоремити наявні суперечності, зумовлені конкретною соціально-політичною ситуацією, що склалася в українському соціумі, а саме: а) між новітніми феноменами вітчизняної суспільно-політичної практики й розробленістю теоретичних концепцій для їхнього пояснення; б) між динамікою суспільно-політичних настроїв у вітчизняному суспільстві

як проявом першої фази психологічної реакції на ситуацію загрози й специфікою їхнього змісту, структури, тривалості; в) між процесом формування української громадянської ідентичності та шаблонною дією попередньо сформованих стереотипів мислення і політичної поведінки громадян; г) між інтерпретуваннями особливостей сучасної війни та її неминучими наслідками – все це потребує невідкладного аналізу проблеми згуртованості, солідарності, консолідованості соціуму задля вироблення більш-менш адекватного рішення для її розв'язання. Нагальні потреби суспільної єдності, розбудови простору діалогу, солідарності й гармонізації взаємодії соціальних груп, згуртованості й громадянського миру актуалізують наукові пошуки щодо соціально-психологічного змісту та структури явища консолідації політичних груп.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання зазначеної проблеми. Явище консолідації вивчається в різних галузях наукового знання, що відбито в методологічних підходах до його дослідження: соціобіологічному, соціологічному, антропологічному, політологічному, соціально-психологічному.

У соціобіологічному підході консолідація трактується як результат еволюції, де вона є вигранною стратегією, за якої взаємні вчинки членів певного виду єдності, у підсумку, сприяють реалізації егоїстичних цілей окремо кожного з них.

В еволюційному підході об'єднання індивідів [4–6] розглядається насамперед як осіб, які співпрацюють великими групами, таким чином розвиваючи і себе, і середовище, до якого вони включені. Причина, що лежить в основі творення груп єдності, полягає в суттєвому збільшенні (порівняно з ізоляцією) шансів на виживання та благополуччя при встановленні соціальних зв'язків. Функціональність будь-якого об'єднання розкривається насамперед через мету: „збільшити свої шанси на виживання шляхом досягнення безпеки завдяки єдності з тими, хто домагається схожих цілей. Люди – соціальні істоти, еволюційний успіх яких значною мірою зумовлений здатністю до кооперації та колективних дій. Особи, які кооперуються в групи, відрізняються якісним функціонуванням та більш сильною мотивацією її учасників до внесків щодо покращення якості життя групи та кооперації з її членами” [7]. Кооперація виникає завдяки реципрокності [4, с. 138] і робить її еволюційно стабільною стратегією. Саме в понятті „*homo reciprocus*” [8, с. 1] підкреслено домінантність біологічної складової людської природи і важливість принципу взаємності для регуляції відносин. У дослідженнях біологів-еволюціоністів встановлено зв'язки між рівнем солідарності та політичним режимом. Для деспотичного режиму характерним вважають низький рівень солідарності й альтруїзму; для егалітарного, відкритого суспільства – закріплення ідеї солідарності, яка є однією з умов його існування [9, с. 41–51].

У соціологічному підході основну увагу приділено еволюції солідарності, зокрема, в переході від біологічної основи солідарності до культурної та політичної [10, с. 97–167]. Політична консолідація відрізняється від

біологічного групування тим, що політичне об'єднання ґрунтується на концептах безпосередніх учасників групи, а біологічне – на підкоренні учасників групи правилам, що мають генезу в несвідомому [11, с. 28]. У цьому випадку солідарність трактують як високий рівень організації спільноти, що керується усвідомленням спільної мети й спільної відповідальності. Соціальні конструктивісти, висвітлюючи причини утворення політичних об'єднань, насамперед зважають на процес взаємодії і творення спільних смислів, які стають внутрішнім фактором стимулювання участі в соціальних рухах [12, с. 774–811].

Отже, за умов міжгрупових суперечностей та протистоянь внутрішньо консолідована група є більш впливовою, оскільки її учасники здатні злагоджено діяти задля виконання спільних завдань (наприклад, „кандидати в депутати, які борються в рамках передвиборчого процесу, і водночас перемога партії, членами якої вони є, неможлива без здійснення ними співробітництва в межах партії” [13, с. 32]. Така група функціонує на принципах „позитивної форми взаємодії, що передбачає високий ступінь згоди відносно установок і цілей” [14, с. 59].

Уперше концепт консолідації (солідарності) було вжито в соціології як соціальна гармонія та інтеграція (О. Конт) [15], за якої розподіл праці був проявом солідарного суспільства. Надалі поняття набуло розвитку і формулювалося як: норми та зобов'язання (М. Вебер) [16]; соціальна інтеграція (Е. Дюркгайм) [17] тощо. З трактуванням консолідації як традиції робітничих рухів у це поняття вкладається ідея про „однаковість” членів групи як необхідну умову її формування. Також виокремлено соціально-психологічний зміст поняття „солідарність”: ідеться про спільні для групи цінності; „єдність” як синонім „солідарності”, для позначення ситуації, коли робітничий клас має встановлювати зв'язки з іншими соціальними групами і розвивати культуру, що ґрунтується на спільних цінностях. Останні вважаються складником сформованої частини суспільної свідомості, які є тими вищими цілями та орієнтирами, що розділяють соціальні групи (які входять до більшого утворення єдності).

У соціологічному підході здійснено спробу виокремлення структурних складників консолідації (солідарності) та їх взаємозв'язків. Зокрема, структурна організація консолідаційних елементів суспільства складається з: функціонування інститутів або груп за принципом реципрокної відповідальності, які відстоюють інтереси об'єднання, зміст якого входить до змісту ідентичності особистості. Реципрокність вважають основним каталізатором соціальної солідарності, де соціальний обмін є одним з ключових пріоритетів відносно до соціальної солідарності, яка закладає основу для подальшої соціальної інтеграції [18, с. 119–131]. Загалом ідеться про системну та соціальну інтеграцію [19], які за змістом наближені до вертикальної та горизонтальної солідарності (В. Локосов, В. Шульц) [20].

Так, у Д. Локвуда системна інтеграція становить взаємозв'язок між елементами суспільства (інститутами, спільнотами), тоді як соціальна інтеграція – це вже сам процес взаємодії на основі цілей, інтересів та

груп індивідів. Два види інтеграції перетинаються, але при цьому мають свою автономію. Консолідація як структурне утворення поєднує зміст макрооб'єктивних та мікросуб'єктивних підходів [20, с. 20], що означає синтез об'єктивної інтеграції соціальних структур системи і суб'єктивну солідарність їх членів. При цьому може бути високий рівень системної і низький соціальної інтеграції (через розбіжність цінностей учасників одного об'єднання). І навпаки, коли навіть за наявності спільних цінностей суспільство не може проявити весь потенціал, що впливає зі спільної ціннісної орієнтації, саме через слабку взаємодію соціальних інститутів, які своїми діями або бездіяльністю підривають спільність.

П. Фролов, наводячи синонімічний ряд до поняття „солідарність” [21, с. 239], робить висновок щодо її структурних і функціонально-процесуальних характеристик. У першому випадку йдеться про структурні системи (союз, асоціація), що відповідають стану, а в другому – про функціонально-процесуальні особливості (компромід, консенсус) системи. Так само О. Гофман виокремлює ряд семантичної близькості для „консолідації”: погодження, зв'язок, інтеграція, асоціація, союз, співдружність, спільність, кооперація, об'єднання, взаємодопомога, обмін, милосердя, благодійність [10, с. 97–167]. Проте синонімічний ряд поняття про структурні системи (союз, асоціація, корпорація, організація, коаліція, альянс тощо) можна назвати формами існування консолідації. Розглянуті вище структури можуть функціонувати формально, що унеможлиблює їх ототожнення з соціально-психологічним змістом єдності, для якого з необхідністю в основі постають спільні цінності. Отже, соціологічний підхід збагачує розуміння поняття консолідації, відкриваючи суть системної організації процесів взаємодії.

У контексті антропологічного підходу розглядаються провідні соціокультурні фактори консолідації [22–24], де в організації колективної структури суттєву роль відіграє групова культура. Культура засвоюється суб'єктом шляхом інтеграції соціального досвіду; передається йому через процеси соціалізації; наділяє людину світоглядом (індивідуальним, груповим) через ментальні моделі, в які закладені ставлення, оцінки, норми та цінності. В рамках цього підходу несформована солідарність (консолідація) є наслідком недостатнього залучення особи до соціального процесу. Тоді як сконструйовані ментальні моделі в свідомості особистості, що є спільними для певної кількості людей, – це те, що робить кооперацію ефективнішою [25]. Вірування та уявлення стосовно історії або окремих подій, з яких вона складається, є механізмом, що консолідує суспільство [26, с. 353.]. Дослідники зазначають, що в забезпеченні єдності суспільства значна роль належить релігії, політиці та тим формам життя, які в сукупності виконують дві основні функції: інтегративну (досягнення консенсусу) та імперативну (вимоги до індивідів прийняти принцип єдності).

У контексті політологічного підходу консолідація здебільшого розглядається як: а) консолідація груп еліт; консолідація всередині самої партії; єдність партії зі суспільством [27, с. 712–723; 28, с. 190–204.]; б) на рівні державного апарату – як інституціональне явище, що зближує його

трактування в рамках соціологічної парадигми. Якщо консолідація – це консолідація насамперед груп еліт, які організують навколо себе зацікавлені та прихильні групи, то постає проблема нинішнього стану еліт і того, як їхні властивості відображаються на суспільному устрої [29].

Зараз ми спостерігаємо поляризацію груп політичних еліт не тільки в Україні, але і в світі, й відповідну до них поляризацію груп їхніх прихильників [30; 31]. Це посилює аут-групову ненависть та закріплює серед членів груп посилення процесу ідентифікації як засобу протиставлення. Вчені вважають, що еліта не використовує свій консолідаційний потенціал для об'єднання суспільства. Натомість політичні діячі об'єднують навколо себе групи виборців, зацікавлені у створенні прихильної до себе частини населення навіть ціною посилення загальної напруги в суспільстві. Це породжує внутрішні конфлікти між громадянами всередині держави на політичній основі [32, с. 159].

Чим більш різними є політичні позиції та пропозиції політиків, тим більш поляризованим є електорат [30, с. 241–260]. Водночас дослідники пропонують не розглядати поляризацію як негативне явище, а вбачати в її прояві більшу залученість електорату та ідеологічну визначеність серед груп [33; 34]. Коли розподіл між групами стає більш чітким та зрозумілим, зростає мотивація виборців стосовно підтримки своєї партії/свого кандидата. Але якщо говорити про довгострокові перспективи перебування суспільства в запропонованому стані „визначеності”, то це може зруйнувати його цілісність, створити умови для його фрагментації.

Відповідаючи запитам постмодерну, дослідники виокремлюють мікроконсолідацію, яка вибудовується навколо фрагментів атомізованих одиниць роз'єданого суспільства. Постмодерна епоха характеризується відсутністю об'єднувальних, вищих за локальні, інтересів, ідей (криза великих проєктів – метанаративів за Ж. Ліотаром) [35], саме тому у змісті консолідації йдеться про характеристики ситуативності й контекстуальності, поряд із контекстуальністю правди, яка більше не може претендувати на свою одиничність (М. Фуко) [36]. Вища ціль існує на рівні абстрактної, декларованої бажаної цінності, де реальні умови і політика побудови стосунків всередині держави та між державами виявляється здебільшого некоректною (і навіть протилежною) щодо досягнення цієї цінності.

Виокремлення не вирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячена стаття. Отже, солідарність (консолідацію) трактують як механізм [37, с. 96–107.], умову [38, с. 41–48], форму [39, с. 1–16], рівень [40], ознаку/властивість [41] суспільно-політичного буття соціуму. У своїх крайніх варіантах [42; 43] вона здатна призвести до тоталітаризму і тиранії або бути його ознакою і симптомом [44, с. 330–352.]. У трактуваннях консолідації як: а) „видимої консолідації за тоталітарних режимів”; б) „консолідації як справжньої соціальної єдності суспільств, які підтримують демократичні цінності” та ін. лише фрагментарно представлений соціально-психологічний зміст цього явища, а подекуди й взагалі залишається незатребуваним.

Мета статті – розкрити соціально-психологічний зміст консолідації політичних груп.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих результатів. Відомими є види консолідації (солідарності), а саме: національна, суспільна, групова [40, с. 16–27]; локальна, соціальна, глобальна [45, с. 557–579]; субнаціональна, національна, транснаціональна [46] та ін. Проте критеріями такого поділу є масштаб явища. У нашому дослідженні йдеться про консолідацію в межах політичних груп, тобто про групову консолідацію, яка має вияв у локальних (групових) об'єднаннях громадян. Зв'язок між учасниками та їхня спільна діяльність формують ресурс (соціальний капітал), до якого може звертатися кожен учасник окремо та отримувати від цього власну користь – це стратегія примноження та посилення політичних акторів один одного в межах групи, до якої вони залучені. Ключовим при цьому залишається принцип взаємодопомоги та взаємовигоди. Тому в основу дослідження політичної консолідації покладено теорію соціального капіталу Дж. Коулмана [47].

Повертаючись до соціально-психологічного змісту солідарності (консолідації) та варіантів її трактування, зазначимо, що більшість з них є надто загальними. Наприклад, її трактують як:

а) підтримку і допомогу групі у розв'язанні завдань чи проблем, що у неї виникають [48]. Проте це єдиний критерій, і якщо брати до уваги функціонування консолідації на такому діяльнісному рівні, то в основі консолідованих дій можуть бути деконсолідаційні мотиви. І тоді ми матимемо справу з консолідацією за формою і з протилежним їй явищем за змістом;

б) „позитивне ставлення до своєї групи” [49, с. 229–237.]. Критерій „позитивне ставлення” є доволі нестійким і ненадійним, оскільки воно може бути позитивно-нейтральним та рівномірно розподіленим з-поміж інших видів груп; може бути ситуативним та емоційно обумовленим, а отже, швидкозмінюваним. Позитивне ставлення не є суттєвою умовою готовності брати участь у спільних заходах, спрямованих на захист інтересів групи. Для залучення до колективних дій необхідне конструювання колективної ідентичності. Тоді позитивне ставлення до групи та прихильність будуть одними з її проявів;

в) солідаризовані, узгоджені дії членів групи, політичні ставлення, які вони поділяють, та ідентичність [50, с. 459–474];

г) міра узгодженості позицій виборців і глибина вираженості політичної ідентифікації [51, с. 1–74].

Зважаючи на наявні теоретико-методологічні напрацювання, вважаємо, що консолідація – це процес і результат відтворення ціннісно-орієнтаційної єдності групи за принципом кон'юнкції, яка інтегрована зі соціально-політичними мотивами, образом політичного майбутнього, рефлексивним капіталом, груповою і політичною ідентичностями.

В емпіричній частині нашого дослідження всього взяло участь 200 осіб. Це представники ключових політичних груп: правої і лівої ідеологій, а

також представники ядерного електорату – групи підтримки колишнього і нинішнього Президентів України – П. Порошенко, В. Зеленського (по 50 осіб у кожній). Для з'ясування змісту загальної моделі консолідації груп застосовано метод множинного лінійного моделювання. Точність розробленої емпіричної моделі становить 87%, що свідчить про високий рівень її пояснювальної здатності; зазначений соціально-психологічний зміст консолідації майже вичерпує її як феномен, що дозволяє говорити про її змістовність та самодостатність.

Отже, встановлено, що серед зазначених шести параметрів (критеріїв) явища консолідації найбільш суттєвими змістовними індикаторами виявилися: політичний мотив потреби у встановленні контакту (7,2042); групова ідентичність (4,06); спільне уявлення щодо майбутнього країни (4,06); цінності патріотизму (2,02); націоналізму (1,09); монолітність (1,09); цінності прав особистості (0,381) і демократії (0,381).

Найбільш значущим у загальній моделі консолідації є політичний мотив потреби у встановленні контакту (7,2042). Зацікавленість політикою, наявність власної точки зору, породжує потребу й стає причиною пошуку політичних однодумців, пошуку підтримки, переживання відчуття єдності й захищеності в процесі політичної взаємодії. Визначальним є особистий інтерес до політики як предмета, що спонукає до подальших пошуків. Це має вияв, по-перше, у прагненні до ускладнення свого світогляду, об'єктивізації власних уявлень стосовно обраного предмета. По-друге, у пошуку емоційної захищеності, розуміння.

Досягнення відчуття спільної реальності, яке спрямовується на задоволення, насамперед епістеміологічної потреби, завдяки чому особистість досягає відчуття безпеки, оскільки її картина політичного світу поділяється іншими і переживається як об'єктивна чи принаймні наближена до об'єктивної. Проте прагнення актора до верифікації своїх поглядів і розвитку спільного розуміння світу (наприклад, за теорією спільної реальності) може призводити до ефекту хибного консенсусу, де він є лише в уяві членів групи через їхнє бажання задовольнити потребу в єдності. Але варто враховувати, що прагнення до спільної з кимось реальності має складнішу природу і полягає в окремих індивідуальних відмінностях, що є принципово важливими для політичної сфери.

Другою за мірою значущості у структурі консолідації є групова ідентичність (4,06). Емоційна залученість, усвідомлення себе як члена групи стає умовою закріплення консолідації. Ідентичність змінює те, як людина розуміє себе й інших, контекстом для її мислення стають міжгрупові відносини [52, с. 257–282; 53, с. 101–118.]. Це процес самокатегоризації, що певною мірою також можна назвати і деперсоналізацією, оскільки людина діє як представник відповідної групи.

Ця групова ідентичність визначає кордони групи і загострює відчуття інакшості. Усвідомлення міри вираженості групової упередженості й ототожнення є важливим показником щодо подальшої регуляції міжгрупових конфліктів, імовірності виникнення політичних групових протестів. Міра

сформованості групової ідентичності визначає здатність групи діяти і бажати діяти спільно задля досягнення визначеної мети, підвищує її статус й ефективність її кооперації, підтримує стабільність стосунків і зумовлює внутрішню групову динаміку. Будь-які соціальні зміни, яких прагне консолідована група, потребують докладання її зусиль і єдності, при цьому її чисельність не є визначальною змінною. Що підтверджує думку Дж. Турнер про те, що сила, впливовість групи визначаються психологічним змістом та структурою ідентичності, що лежать в основі консолідації [54, с. 1–22].

Наступний за значущістю складник політичної консолідації – спільне уявлення щодо майбутнього країни (4,06). Саме уявлення не в значенні візії чи навіть бажаного майбутнього, а схоже розуміння актуальних подій, схожа інтерпретація дійсності, що в результаті приводить до спільних висновків – і тим самим стає детермінантою групової єдності. Так, інтерпретація відповідей респондентів свідчила про песимістичне бачення майбутнього („Україна буде країною «третього світу»”, „Україна буде слабким додатком Заходу”). Небажання настання найгіршого з прогнозованих сценаріїв може становити основу консолідації групи. Часова перспектива дозволяє визначати горизонти, на які орієнтується актор у групі. Темпоральні критерії, такі як перспектива, оцінка наслідків, оцінка рівня віддаленості бажаного майбутнього, впливають на патерни політичної активності групи [55]. Як заради досягнення, так і задля віддалення певного образу майбутнього група може об'єднуватися на визначених нею ціннісних основах, ґрунтуючись на яких вона та кожен окремий актор оцінюють бажаність настання такого майбутнього.

Цінності патріотизму (2,02) й націоналізму (1,09) у структурі консолідації політичних груп в Україні є суттєвою єднальною силою, поряд з монолітністю (1,09), уявленням щодо схожості поглядів учасників всередині групи (0,04) – все це формує той політичний стан, в основі якого криється певна небезпека деконсолідації суспільства, а саме – прагнення до уніфікації поглядів, виведення єдиної картини світу. Цінності прав особистості (0,381) й демократії (0,381) також становлять основу консолідації, проте є найменш значущими. Це означає, що декларація цих цінностей супроводжується іншими (іноді протилежними), найбільш доміантними структурами в основі консолідації групи.

Висновки. Явище консолідації вивчається в різних галузях наукового знання, що відбито в методологічних підходах до його дослідження: соціобіологічному, соціологічному, антропологічному, політологічному, соціально-психологічному. Солідарність (консолідацію) трактують як механізм, умову, форму, рівень, ознаку/властивість суспільно-політичного буття соціуму.

Зважаючи на наявні теоретико-методологічні напрацювання, вважаємо, що консолідація є процесом і результатом відтворення ціннісно-орієнтаційної єдності групи за принципом кон'юнкції, яка інтегрована зі соціально-політичними мотивами, образом політичного майбутнього, рефлексивним капіталом, груповою і політичною ідентичностями.

Отже, політична консолідація складається з шести параметрів, які необхідно і достатньо розкривають її соціально-психологічний зміст: а) ціннісно-орієнтаційна єдність (загальні цінності; політичні цінності: демократії, прав особистості, патріотизму і націоналізму); б) соціально-політичні мотиви (влади, підвищення соціального і матеріального статусу, досягнення успіху, потреби у встановленні контакту, інтересу до політики, партнерської взаємодії, соціальний та альтруїстичний мотиви, громадянської відповідальності, ідеологічний мотив); в) спільний образ політичного майбутнього країни; г) рефлексивний капітал групи (уявлення щодо консолідації та способів її досягнення: монолітність порівняння позицій та інтересів); політична самоефективність; образ групи у свідомості суб'єкта: уявлення про схожість і розбіжність поглядів членів групи; спрямованість спілкування (з однодумцями, носіями протилежних поглядів, рівномірне включення представників різних позицій; готовність до спільних дій зі своєю групою та до діалогу з носіями протилежних політичних поглядів); д) групова ідентичність (відчуття належності, прихильність до власної політичної групи); є) політична ідентичність (залученість до політичного життя країни, ідентифікація з культурними цінностями суспільства).

З усім тим, емпірична модель має свою специфіку, зокрема встановлено, що ціннісно-орієнтаційна єдність (як складник) є ключовою у соціально-психологічному змісті політичної консолідації групи. Емпірично з'ясовано, що найбільш суттєвими змістовними індикаторами консолідації сучасних політичних груп є: політичний мотив потреби у встановленні контакту, групова ідентичність, спільне уявлення щодо майбутнього країни, цінності патріотизму, націоналізму, монолітність, цінності прав особистості й демократії.

Проте нез'ясованими залишаються змістовні й змістові особливості політичної консолідації в різних політичних групах (наприклад, у представників правої і лівої ідеологій), що й стане предметом наших подальших пошуків.

Бібліографічні посилання

1. Гончарук О. Раціональність та нераціональність в оцінці населенням України політичних та економічних змін. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін* / за ред. В. Ворони, М. Шульги. Київ : Інститут соціології НАН України, 2003. 517 с.
2. Головаха Є., Горбачик А. Тенденції соціальних змін в Україні та Європі: за результатами „Європейського соціального дослідження” 2005–2007–2009–2011. Київ : Інститут соціології НАН України, 2012. 119 с.
3. Кононов И. Отношения Востока и Запада Украины: между прошлым и будущим. *Україна. Схід – Захід: шлях до порозуміння : збірник статей*. Луганськ : Знання, 2005. 146 с.
4. Axelrod R. *The Evolution of Cooperation*. New York : Basic Books, 1984. URL: <https://ee.stanford.edu/~hellman/Breakthrough/book/pdfs/axelrod.pdf> (дата звернення 01.10.2022)
5. Bowles S., Gintis H. *A cooperative species: Human reciprocity and its evolution*. Princeton University Press, 2011. 280 p.

6. Rand D., Nowak M. Human cooperation. *Trends in Cognitive Sciences*. 2013. No. 17 (8). P. 413–425. URL: <https://stolkarjen.github.io/social-neurocognition/readings/Rand13.pdf>
7. Darwin C. Perception in the lower animals. *Nature*. No. 7 (176). 1873. 360 p.
8. Becker H. Man in reciprocity: introductory lectures on culture, society and personality. 1956. 459 с. (дата звернення 01.10.2022).
9. Jaeggi A., Stevens J., Van Schaik C. Tolerant food sharing and reciprocity is precluded by despotism among bonobos but not chimpanzees. *American Journal of Physical Anthropology*. 2010. No. 143 (1). P. 41–51.
10. Гофман А. Солидарность или правила, Дюркгейм или Хайек? О двух формах социальной интеграции. *Социологический ежегодник*. Москва : ИНИОН РАН, 2013. С. 97–167.
11. Scruton R. Conservatism. Profile Books, Main edition. 2017. 176 p.
12. Klandermans B., van Stekelenburg J. Social Movements and the Dynamics of Collective Action. *The Oxford Handbook of Political Psychology (Second Edition)*. 2013. 1008 p.
13. Траверсе Т. Психологічні детермінанти помилок політичного мислення. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2015. № 2. С. 332–338.
14. Окатов А. Проблема социальной солидарности в классической социологии. *Вестник Тамбовского университета. Серия „Общественные науки“*. 2017. Т. 3. Вып. 1 (9). С. 57–65.
15. Конт О. Дух позитивной философии. Санкт-Петербург, 2001. 162 с.
16. Weber M. Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology. Berkeley, CA : University of California Press, 1978. URL: <https://coollib.com/b/392288-maksveber-hozyaystvo-i-obschestvo-ocherki-ponimayushey-sotsiologii/read> (дата звернення 01.10.2022)
17. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда / пер. с фр. П. Юшкевича. Типография Г. М. Левинсона (1900). Москва : Наука, 1993. 575 с.
18. Molm L. The structure of reciprocity. *Social psychology quarterly*. 2010. No. 73 (2). P. 119–131. URL: <https://eric.ed.gov/?id=EJ886857> (дата звернення 01.10.2022).
19. Lockwood B., Porcelli F., Redoano M., Bracco E., Liberini F., Sgroi D. The Effects of Social Capital on Government Performance and Turnover: Theory and Evidence from Italian Municipalities. *The Warwick Economics Research Paper Series (TWERPS)*. 2020. No. 1284. University of Warwick, Department of Economics. URL: https://warwick.ac.uk/fac/soc/economics/research/workingpapers/2020/twerp_1284_-_lockwood.pdf (дата звернення 01.10.2022).
20. Локозов В., Шульц В. Основания консолидации общества (социологические аспекты). Москва : РИЦ ИСПИ РАН, 2008. 168 с.
21. Фролов П. Громадська думка: критерії та моделі консолідації. *Наукові студії з соціальної та політичної психології*. Київ : Міленіум, 2014. С. 234–244.
22. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. Москва : Academia-Центр, 1995. 336 с.
23. Кармадонов О. Семантика политического пространства. Опыт кросскультурного трансимволического анализа. *Журнал социологии и социальной антропологии*. 1998. № 4. С. 78–89.
24. Полюшкевич О. Социальная эмпатия: вопросы консолидации общества. *Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены*. 2015. № 6 (130). С. 3–18.
25. Bruner J. The process of education. Harvard University Press, 1960. 97 p.
26. Harari Y. Sapiens : a brief history of humankind. New York : Harper, 2015. 464 p.

27. Russell M. Parliamentary party cohesion: Some explanations from psychology. *Party Politics*. 2014. No. 20 (5). P. 712–723.
28. Broockman D. Do female politicians empower women to vote or run for office? A regression discontinuity approach. *Electoral Studies*. 2014. No. 34. С. 190–204.
29. Баумейстер А. Філософія права. Київ : ВПЦ „Київський університет”, 2011. 311 с.
30. Lupton R., Smallpage S., Enders A. Values and political predispositions in the age of polarization: Examining the relationship between partisanship and ideology in the United States, 1988–2012. *British Journal of Political Science*. 2020. No. 50 (1). P. 241–260.
31. Druckman J., Peterson E., Slothuus R. How elite partisan polarization affects public opinion formation. *American Political Science Review*. 2013. No. 107 (1). P. 57–79.
32. Groenendyk E. Competing motives in a polarized electorate: Political responsiveness, identity defensiveness, and the rise of partisan antipathy. *Political Psychology*. 2018. No. 39. P. 159–171.
33. Abramowitz A. The disappearing center: Engaged citizens, polarization, and American democracy. Yale University Press, 2010. 224 с.
34. Levendusky M. The partisan sort. How liberals became democrats and conservatives became republicans. The University of Chicago Press, 2009. 200 p.
35. Лиотар Ж. Состояние постмодерна / пер. с фр. Н. А. Шматко. Москва : Институт экспериментальной социологии. СПб. : АЛТЕИЯ, 1979. 160 с.
36. Фуко М. Археология знания. Киев : Ника-Центр, 1996. 417 с.
37. Murphy F. Seeking solidarity through food: the growth of asylum seeker and refugee food initiatives in Ireland. *Studies in Arts and Humanities*. 2019. No. (4). URL: <https://www.sahjournal.com/article/id/6076/> (дата звернення 01.10.2022).
38. Craig M., Badaan V., Brown R. Acting for whom, against what? Group membership and multiple paths to engagement in social change. *Current Opinion in Psychology*. 2020. No. 35. URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/32305036/39>. (дата звернення 01.10.2022).
39. Louis W., Thomas E., Chapman C., Achia T., Wibisono S., Mirnajafi Z., Droogendyk L. Emerging research on intergroup prosociality: Group members' charitable giving, positive contact, allyship, and solidarity with others. *Social and Personality Psychology Compass*. 2019. No. (13). URL: <https://compass.onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/spc3.12436> (дата звернення 01.10.2022).
40. Шмиттер Ф. Размышления о гражданском обществе и консолидации демократии. *Полис*. 1996. № 5. С. 16–27.
41. Parsa M. Economic development and political transformation. *Theory and Society*. 1985. No. 14 (5). URL: <https://philpapers.org/rec/PAREDA> (дата звернення 01.10.2022).
42. Арендт Х. Истоки тоталитаризма. Москва : ЦентрКом, 1996. 672 с.
43. Хоркхаймер М., Адорно Т. Диалектика Просвещения. Философские фрагменты / пер. с нем. М. Кузнецова. Москва–Санкт-Петербург : Медиум, Ювента, 1997. 312 с.
44. Subašić E., Reynolds K. J., Turner J. C. The Political Solidarity Model of Social Change: Dynamics of Self-Categorization in Intergroup Power Relations. *Personality and Social Psychology Review*. 2008. No. 12 (4). URL: https://www.researchgate.net/publication/23391283_The_Political_Solidarity_Model_of_Social_Change_Dynamics_of_Self-Categorization_in_Intergroup_Power_Relations (дата звернення 01.10.2022).
45. Kankaraš M., Moors G. Measurement Equivalence in Solidarity Attitudes in Europe. *International Sociology*. 2009. No. 24 (4). URL: <https://www.researchgate>.

net/publication/233870843_Measurement_Equivalence_in_Solidarity_Attitudes_in_Europe_Insights_from_a_Multiple-Group_Latent-Class_Factor_Approach (дата звернення 01.10.2022)

46. Radtke K. Transnational Solidarity in the Face of Humanitarian Crises: Trends in Voluntary Giving in Germany. *International Studies Association 48th Annual Convention*. Chicago, USA, 2007. URL: http://citation.allacademic.com//meta/p_mla_apa_research_citation/1/7/9/1/8/pages179186/p179186-3.php (дата звернення 01.10.2022).

47. Dasgupta P., Serageldin I. Social capital: a multifaceted perspective. World Bank Publications. 2000. URL: <https://documents.worldbank.org/en/publication/documents-reports/documentdetail/663341468174869302/social-capital-a-multifaceted-perspective>

48. Cortland C., Craig M., Shapiro J., Richeson J., Neel R., Goldstein N. Solidarity Through Shared Disadvantage: Highlighting Shared Experiences of Discrimination Improves Relations Between Stigmatized Groups. *Journal of Personality and Social Psychology*. Advance online publication. 2017. URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/28581301/> (дата звернення 01.10.2022).

49. Yamagishi T., Mifune N. Social exchange and solidarity: in-group love or out-group hate? *Evolution and Human Behavior*. 2009. No. 30 (4). URL: https://eprints.lib.hokudai.ac.jp/dspace/bitstream/2115/38822/1/30-4_p229-237.pdf (дата звернення 01.10.2022).

50. Kiess J., Trenz H. Ties of solidarity and the political spectrum: partisan cleavages in reported solidarity activity across Europe. *American Behavioral Scientist*. 2019. No. 63 (4). URL: <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/0002764218823839> (дата звернення 01.10.2022).

51. Converse P. The nature of belief systems in mass publics (1964). *Critical Review*. 2006. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/08913810608443650> (дата звернення 01.10.2022)

52. Simon B. Individuals, groups, and social change: On the relationship between individual and collective self-interpretations and collective action. In C. Sedikides & J. Schopler (Eds.), *Intergroup cognition and intergroup behavior*. Mahwah, NJ : Lawrence Erlbaum, 1998. URL: <https://psycnet.apa.org/record/1997-36627-011> (дата звернення 01.10.2022)

53. Tajfel H. The exit of social mobility and the voice of social change: Notes on the social psychology of intergroup relations. *Social Science Information*. 1975. No. 14 (2). URL: <https://psycnet.apa.org/record/1976-25867-001> (дата звернення 01.10.2022).

54. Turner J. Explaining the nature of power: A three-process theory. *European Journal of Social Psychology*. 2005. No. 35 (1). URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1002/ejsp.244> (дата звернення 01.10.2022).

55. Pierson P. Politics in time. History, Institutions, and Social Analysis. Princeton University Press, 2004. 208 p.

References

1. Honcharuk O. Ratsionalnist ta neratsionalnist v otsyntsi naselenniam Ukrainy politychnykh ta ekonomichnykh zmin. *Ukrainske suspilstvo : monitorynh sotsialnykh zmin / za red. V. Vorony, M. Shulhy*. Kyiv : Instytut sotsiologii NAN Ukrainy, 2003. 517 s. (Rationality and irrationality in the assessment of political and economic changes by the population of Ukraine).

2. Holovakha Ye., Horbachyk A. Tendentsii sotsialnykh zmin v Ukraini ta Yevropi: za rezultatamy „levropeiskoho sotsialnoho doslidzhennia” 2005–2007–2009–2011. Kyiv : Instytut sotsiologii NAN Ukrainy, 2012. 119 s. (Trends of social changes in Ukraine and Europe: according to the results of the "European Social Survey" 2005–2007–2009–2011).
3. Kononov I. Otnosheniya Vostoka i Zapada Ukrainy: mezhdru proshlym i budushhim. *Ukraina. Skhid – Zakhid: shliakh do porozuminnia : zbirnyk statey*. Luhansk : Znannia, 2005. 146 s. (Relations between the East and the West of Ukraine: between the past and the future).
4. Axelrod R. The Evolution of Cooperation. New York : Basic Books, 1984. URL: <https://ee.stanford.edu/~hellman/Breakthrough/book/pdfs/axelrod.pdf>
5. Bowles S., Gintis H. A cooperative species: Human reciprocity and its evolution. Princeton University Press, 2011. 280 p.
6. Rand D., Nowak M. Human cooperation. *Trends in Cognitive Sciences*. 2013. No. 17 (8). P. 413–425. URL: <https://stolkarjen.github.io/social-neurocognition/readings/Rand13.pdf>
7. Darwin C. Perception in the lower animals. *Nature*. No. 7 (176). 1873. 360 p.
8. Becker H. Man in reciprocity: introductory lectures on culture, society and personality. 1956. 459 c.
9. Jaeggi A., Stevens J., Van Schaik C. Tolerant food sharing and reciprocity is precluded by despotism among bonobos but not chimpanzees. *American Journal of Physical Anthropology*. 2010. No. 143 (1). P. 41–51.
10. Gofman A. Solidarnost ili pravila, Dyurkgejm ili Hajek? O dvuh formah socialnoj integracii. *Sociologicheskij ezhegodnik*. Moskva : INION RAN, 2013. S. 97–167. (Solidarity or rules, Durkheim or Hayek? About two forms of social integration).
11. Scruton R. Conservatism. Profile Books, Main edition. 2017. 176 p.
12. Klandermans B., van Stekelenburg J. Social Movements and the Dynamics of Collective Action. *The Oxford Handbook of Political Psychology (Second Edition)*. 2013. 1008 p.
13. Traverse T. Psykholohichni determinanty pomylok politychnoho myslennia. *Teoretychni i prykladni problemy psykholohii*. 2015. No. 2. S. 332–338. (Psychological determinants of political thinking errors).
14. Okatov A. Problema socialnoj solidarnosti v klassicheskoy sociologii. *Vestnik Tambovskogo universiteta. Seriya „Obshchestvennye nauki”*. 2017. T. 3. Vyp. 1 (9). S. 57–65. (The problem of social solidarity in classical sociology).
15. Kont O. Duh pozitivnoj filosofii. Sankt-Peterburg, 2001. 162 s. (The spirit of positive philosophy).
16. Weber M. Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology. Berkeley, CA : University of California Press. 1978. URL: <https://coollib.com/b/392288-maksveber-hozyaystvo-i-obschestvo-ocherki-ponimayuschey-sotsiologii/read>
17. Dyurkgejm E. O razdelenii obshestvennogo truda / per. s fr. P. Yushkevicha. Tipografiya G. M. Levinsona (1900). Moskva : Nauka, 1993. 575 s. (On the division of social labor).
18. Molm L. The structure of reciprocity. *Social psychology quarterly*. 2010. No. 73 (2). P. 119–131. URL: <https://eric.ed.gov/?id=EJ886857>
19. Lockwood B., Porcelli F., Redoano M., Bracco E., Liberini F., SgROI D. The Effects of Social Capital on Government Performance and Turnover: Theory and Evidence from Italian Municipalities. *The Warwick Economics Research Paper Series (TWERPS)*. 2020. No. 1284. University of Warwick, Department of Economics. URL: https://warwick.ac.uk/fac/soc/economics/research/workingpapers/2020/twerp_1284_-_lockwood.pdf
20. Lokosov V., Shulc V. Osnovaniya konsolidacii obshestva (sociologicheskie aspekty). Moskva : RIC ISPI RAN, 2008. 168 s. (Grounds for the consolidation of society).

21. Frolov P. Hromadska dumka: kryterii ta modeli konsolidatsii. *Naukovi studii z sotsialnoi ta politychnoi psykholohii*. Kyiv : Milenium, 2014. S. 234–244. (Social thought: Criteria and Model of Consolidation).
22. Berger P., Lukman T. Socialnoe konstruirovaniye realnosti. Traktat po sociologii znaniya. Moskva : Academia-Centr, 1995. 336 s. (Social Construction of Reality).
23. Karmadonov O. Semantika politicheskogo prostranstva. Opyt krosskulturnogo transsimvolicheskogo analiza. *Zhurnal sociologii i socialnoj antropologii*. 1998. No. 4. S. 78–89. (Semantics of political space. Experience of cross-cultural transsymbolic analysis).
24. Polyushkevich O. Socialnaya empatiya: voprosy konsolidatsii obshchestva. *Monitoring obshchestvennogo mneniya: ekonomicheskie i socialnye peremeny*. 2015. No. 6 (130). S. 3–18. (Social Empathy: Issues of Consolidation of Society).
25. Bruner J. The process of education. Harvard University Press, 1960. 97 p.
26. Harari Y. Sapiens : a brief history of humankind. New York : Harper, 2015. 464 p.
27. Russell M. Parliamentary party cohesion: Some explanations from psychology. *Party Politics*. 2014. No. 20 (5). P. 712–723.
28. Broockman D. Do female politicians empower women to vote or run for office? A regression discontinuity approach. *Electoral Studies*. 2014. No. 34. P. 190–204.
29. Baumeister A. Filosofiya prava. Kyiv : VPTs „Kyivskiy universytet”, 2011. 311 s. (Philosophy of law).
30. Lupton R., Smallpage S., Enders A. Values and political predispositions in the age of polarization: Examining the relationship between partisanship and ideology in the United States, 1988–2012. *British Journal of Political Science*. 2020. No. 50 (1). P. 241–260.
31. Druckman J., Peterson E., Slothuus R. How elite partisan polarization affects public opinion formation. *American Political Science Review*. 2013. No. 107 (1). P. 57–79.
32. Groenendyk E. Competing motives in a polarized electorate: Political responsiveness, identity defensiveness, and the rise of partisan antipathy. *Political Psychology*. 2018. No. 39. P. 159–171.
33. Abramowitz A. The disappearing center: Engaged citizens, polarization, and American democracy. Yale University Press, 2010. 224 c.
34. Levendusky M. The partisan sort. How liberals became democrats and conservatives became republicans. The University of Chicago Press, 2009. 200 p.
35. Liotar Zh. Sostoyaniye postmoderna / per. s fr. N. A. Shmatko. Moskva : Institut eksperimentalnoj sociologii. SPb. : ALETEJYa, 1979. 160 s. (Postmodern state).
36. Fuko M. Arheologiya znaniya. Kiev : Nika-Centr, 1996. 417 s. (Archeology of knowledge).
37. Murphy F. Seeking solidarity through food: the growth of asylum seeker and refugee food initiatives in Ireland. *Studies in Arts and Humanities*. 2019. No. (4). URL: <https://www.sahjournal.com/article/id/6076/>
38. Craig M., Badaan V., Brown R. Acting for whom, against what? Group membership and multiple paths to engagement in social change. *Current Opinion in Psychology*. 2020. No. 35. URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/32305036/39>.
39. Louis W., Thomas E., Chapman C., Achia T., Wibisono S., Mirnajafi Z., Droogendyk L. Emerging research on intergroup prosociality: Group members' charitable giving, positive contact, allyship, and solidarity with others. *Social and Personality Psychology Compass*. 2019. No. (13). URL: <https://compass.onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/spc3.12436>
40. Shmitter F. Razmyshleniya o grazhdanskom obshestve i konsolidatsii demokratii. *Polis*. 1996. No. 5. S. 16–27. (Reflections on Civil Society and Consolidation of Democracy).

41. Parsa M. Economic development and political transformation. *Theory and Society*. 1985. No. 14 (5). URL: <https://philpapers.org/rec/PAREDA>
42. Arendt H. Istoki totalitarizma. Moskva : CentrKom, 1996. 672 s. (Origins of totalitarianism).
43. Horkhajmer M., Adorno T. Dialektika Prosvesheniya. Filosofskie fragmenty / per. s nem. M. Kuznecova. Moskva—Sankt-Peterburg : Medium, Yuventa, 1997. 312 s. (Dialectic of the Enlightenment. Philosophical Fragments).
44. Subašić E., Reynolds K. J., Turner J. C. The Political Solidarity Model of Social Change: Dynamics of Self-Categorization in Intergroup Power Relations. *Personality and Social Psychology Review*. 2008. No. 12 (4). URL: https://www.researchgate.net/publication/23391283_The_Political_Solidarity_Model_of_Social_Change_Dynamics_of_Self-Categorization_in_Intergroup_Power_Relations
45. Kankaraš M., Moors G. Measurement Equivalence in Solidarity Attitudes in Europe. *International Sociology*. 2009. No. 24 (4). URL: https://www.researchgate.net/publication/233870843_Measurement_Equivalence_in_Solidarity_Attitudes_in_Europe_Insights_from_a_Multiple-Group_Latent-Class_Factor_Approach
46. Radtke K. Transnational Solidarity in the Face of Humanitarian Crises: Trends in Voluntary Giving in Germany. *International Studies Association 48th Annual Convention*. Chicago. USA, 2007. URL: http://citation.allacademic.com/meta/p_mla_apa_research_citation/1/7/9/1/8/pages179186/p179186-3.php
47. Dasgupta P., Serageldin I. Social capital: a multifaceted perspective. World Bank Publications. 2000. URL: <https://documents.worldbank.org/en/publication/documents-reports/documentdetail/663341468174869302/social-capital-a-multifaceted-perspective>
48. Cortland C., Craig M., Shapiro J., Richeson J., Neel R., Goldstein N. Solidarity Through Shared Disadvantage: Highlighting Shared Experiences of Discrimination Improves Relations Between Stigmatized Groups. *Journal of Personality and Social Psychology*. Advance online publication. 2017. URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/28581301/>
49. Yamagishi T., Mifune N. Social exchange and solidarity: in-group love or out-group hate? *Evolution and Human Behavior*. 2009. No. 30 (4). URL: https://eprints.lib.hokudai.ac.jp/dspace/bitstream/2115/38822/1/30-4_p229-237.pdf
50. Kiess J., Trenz H. Ties of solidarity and the political spectrum: partisan cleavages in reported solidarity activity across Europe. *American Behavioral Scientist*. 2019. No. 63 (4). URL: <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/0002764218823839>
51. Converse P. The nature of belief systems in mass publics (1964). *Critical Review*. 2006. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/08913810608443650>
52. Simon B. Individuals, groups, and social change: On the relationship between individual and collective self-interpretations and collective action. In C. Sedikides & J. Schopler (Eds.), *Intergroup cognition and intergroup behavior*. Mahwah, NJ : Lawrence Erlbaum, 1998. URL: <https://psycnet.apa.org/record/1997-36627-011>
53. Tajfel H. The exit of social mobility and the voice of social change: Notes on the social psychology of intergroup relations. *Social Science Information*. 1975. No. 14 (2). URL: <https://psycnet.apa.org/record/1976-25867-001>
54. Turner J. Explaining the nature of power: A three-process theory. *European Journal of Social Psychology*. 2005. No. 35 (1). URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1002/ejsp.244>
55. Pierson P. Politics in time. History, Institutions, and Social Analysis. Princeton University Press, 2004. 208 p.

Стаття надійшла до редакції 06.10.2022